

**BİTLİS KALESİ KAZISI
TÜTÜN LÜLELERİ
(2011-2015)**

Kamile SAĞCAN GÜL

© Copyright 2020

Bu kitabın, basım, yayın ve satış hakları Akademisyen Kitabevi A.Ş.'ne aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kağıt ve/veya başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz, dağıtılamaz. Tablo, şekil ve grafikler izin alınmadan, ticari amaçlı kullanılamaz. Bu kitap T.C. Kültür Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır.

ISBN

978-625-7707-18-3

Kitap Adı

BİTLİS KALESİ KAZISI TÛTÛN LÛLELERİ
(2011-2015)

Yazar

Kamile SAĞCAN GÛL

Yayın Koordinatörü

Yasin Dilmen

Sayfa ve Kapak Tasarımı

Akademisyen Dizgi Ünitesi

Yayıncı Sertifika No

47518

Baskı ve Cilt

Vadi Matbaacılık

Bisac Code

SOC003000

DOI

10.37609/akya.647

GENEL DAĞITIM

Akademisyen Kitabevi A.Ş.

Halk Sokak 5 / A

Yenişehir / Ankara

Tel: 0312 431 16 33

siparis@akademisyen.com

www.akademisyen.com

ÖNSÖZ

Tütün, Osmanlı döneminde 17. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Halk arasında hızla yayılan tütün kullanımı yasaklara rağmen engellenememiştir. Tütünün ilk olarak lülelerde kullanıldığı ve sonrasında farklı aletlerle içiminin yaygınlaştığı bilinmektedir. 20. yüzyılın ortalarından sonra toplumsal değişim ile birlikte lüleler yerini sigaraya bırakmıştır.

Bitlis'in merkezinde yer alan Bitlis Kalesi'nde 2011-2015 yılları arasında Prof. Dr. Gülsen BAŞ'ın başkanlığında yürütülen ikinci dönem bilimsel kazı çalışmalarında, kalenin mimari dokusunun yanında kültür tarihi konusunda da bilgiler sunan yoğun verilerle karşılaşmıştır. Bu veri gruplarından biri, aynı zamanda en kalabalık buluntu grubunu oluşturan tütün lüleleridir.

Bitlis Kalesi'nde 2011-2015 yılları arasındaki kazılarda bulunan 517 lüleden tüm veya tüme yakın 155 örnek çalışmaya dâhil edilmiştir. Osmanlı katmanlarında ele geçen bu lülelerin tipoloji, malzeme-teknik ve bezemele-ri bakımından irdelenerek değerlendirilmesinin ardından, bölgenin zengin kültürel alt yapısının lüleler üzerine de yansıdığı gözlenmektedir.¹

Bitlis Kalesi'nde yoğun lüle kullanımın gerçekleştiği görülmektedir. Ancak Osmanlı döneminin sona ermesiyle birlikte lüle kullanımının azaldığı bilinmektedir. Sırsız seramik grubu içinde yer alan lüleler böylece unuttulan halk sanatı ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmamda öncelikli olarak, akademik dünyaya katılma çabalarımda desteğini esirgemeyerek bu yolda her adıma ışık tutan hocam Prof.Dr. Gülsen BAŞ'a, kazı malzemesini çalışmaya imkan tanıdığı ve kitaplaşma sürecindeki teşvik ve desteklerinden ötürü sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Bu vesile ile Bitlis Kalesi'nde ikinci dönem kazılarını gerçekleştiren ve bir parçası olmaktan mutluluk duyduğum kazı ekibine; ayrıca eserlerin incelenmesinde gösterdikleri kolaylıktan ötürü Ahlat Müzesi Müdürü Mikail ERÇEK'e ve müze uzmanlarına; müze çalışmaları esnasında gösterdiği yakınlık ile çalışma şartlarımızı kolaylaştıran Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KULAZ'a; katkıları için Dr. Öğr. Üyesi Güler YILMAZ ve Dr. Öğr. Üyesi Halil SÖZLÜ'ye; çalışmanın şekillenme aşamasındaki önerileri ve çizimler konusundaki desteği için Mesut GÜLE; eserlerin çizimindeki emeği için

¹ Bu çalışma Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı'nda Nisan 2019'da tamamlanan yüksek lisans tezinden dönüştürülmüştür.

Ön Söz

Mete YILDIZ'a; çalışma süresince fikir alışverişinde bulunduğum Gülsün EBİRİ, Emre GÜNAY ve Hüseyin APAYDIN'a, ayrıca Özge CEYHAN KOÇAK, Nazan ARGUN ve Eylem Dilara TAŞDEMİR'e teşekkür ederim. Tüm çalışmam boyunca bana her zaman güç veren ve yanımda olduklarını her daim hissettiren aileme de, koşulsuz destekleri ve duydukları güven için ayrıca gönülden teşekkür ederim.

Kamile SAĞCAN GÜL

Van, 2020

KISALTMALAR

Bkz:	Bakınız
cm:	Santimetre
Foto:	Fotoğraf
Kat. No:	Katalog Numarası
v.b. :	Ve benzeri
v.d. :	Ve devamı
yy:	Yüzyıl

İÇİNDEKİLER

1. BİTLİS'İN COĞRAFİ DURUMU VE TARİHÇESİ	1
1.1. Coğrafi Durumu	1
1.2. Tarihçesi.....	3
2. BİTLİS KALESİ ARKEOLOJİK KAZI ÇALIŞMALARI (2011-2015)	9
3.TÜTÜN VE LÜLECİLİĞİN TARİHİ	15
3.1. Tarihte Tütün ve Kullanım Şekilleri	15
3.2. Osmanlı Döneminde Tütün	19
3.3. Lülenin Tarihsel Gelişimi ve Osmanlı Döneminde Lüle.....	25
4. KATALOG	33
5.DEĞERLENDİRME	189
5.1. Lüle Tipolojisine Farklı Yaklaşımlar	189
5.2. Bitlis Kalesi Lülelerinde Tipoloji	198
5.3. Malzeme ve Teknik.....	208
5.3.1. Malzeme	208
5.3.2 Teknik.....	214
5.4. Bezeme	220
5.4.1. Bezeme Teknikleri	220
5.4.2. Bezeme Türleri	222
5.5. Üretim Yerleri.....	233
6. SONUÇ	235
KAYNAKLAR.....	238
GRAFİKLER.....	243

KAYNAKLAR

- Alus, S. M. (2011). "Çubuk". (Editör: Fatih Tıǧlı). Ehlikeyfin Kitabı (2. Baskı). İstanbul: Kitabevi, 307-310.
- Arseven, C. E (1947). "Çubuk Maddesi". Sanat Ansiklopedisi. II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- _____ (1950). "Lüle Maddesi". Sanat Ansiklopedisi. III, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- _____ (1950). "Çubuk Maddesi". Sanat Ansiklopedisi. I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Ayhan, G. (2006). Çeşitli Müzelerde Bulunan Örnekleriyle Osmanlı Lüleleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- _____ (2010). Başur Höyük Kazısı Lüle Buluntuları. XII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyum Bildirileri. 14-16 Ekim 2009, Pamukkale: Pamukkale Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları:1, 49-57.
- _____ (2011). Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntuları. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- _____ (2012). Ayasuluk İç Kalesi Batı Sarnıçları 2010-2011 Yılı Lüle Buluntuları. XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu. 19-21 Ekim 2011, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Basımevi, 93-102.
- _____ (2014). Lüle Terminolojisinin Sorunları Üzerine Görüşler. XVI. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri.1. 18- 20 Ekim 2012, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 53-64.
- Aykan, G. (2015). Vilayet Sınamelerine Göre Tarih'te Bitlis ve Bitlis'te Tarih. DAKA, I-II, İstanbul.
- Bakla, E. (1985). "Unutulmuş Bir Halk Sanatı Lülecilik". Antika, 5 Ağustos, 4-8.
- _____ (1993). Tophane Lüleçiliği. İstanbul: Dışbank Yayınları.
- _____ (2007). Tophane Lüleçiliği Osmanlı'nın Tasarımdaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi. İstanbul: Antik A.Ş. Yayınları.
- Balıkhanlı Nazırı Ali Rıza Bey (2001). Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı (4. Baskı). (Hazırlayan: Ali Şükrü Çoruk). İstanbul: Kitabevi.
- Baram, U. (1995). "Notes On The Preliminary Typologies Of Production And Chronology For The Clay Tobacco Pipes Of Cyprus". Report of The Department of Antiquities Cyprus, 299-309.
- _____ (2010). "Filistin Geçmişinden Dolaşık Objeler". (Editörler: Uzi Baram ve Lynda Carroll). Osmanlı Arkeolojisi (2. Baskı). İstanbul: Kitap Yayınevi, 142-163.
- Barışta, H. Ö. (1999). İstanbul Eyüp Cafer Paşa Türbesi Yüzey Araştırması ve Kazısı. 20. Kazı Sonuçları Toplantısı.2, Ankara: 567-591.
- _____ (2002) . Ankara Eyne Bey Hamamı 1998 Yılı Kazısı. 21. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. 24-28 Mayıs 1999, Ankara, 385-394.
- _____ (2002). Ankara Eyne Bey Hamamı Kazısında Bulunan Lüleler Üzerine. Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan Bildirileri 10-13 Ekim 2001, İzmir: Ege Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, 71-81.
- Baş, G. (2001). "Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme". Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Dergisi, İzmir: 21-42.
- _____ (2013). Bitlis Kalesi Kazısı Sırlı Seramikleri. Pegem Akademi, Ankara.
- _____ (2018). Bitlis Kalesi Arkeolojik Kazı Çalışmaları (2011-2015). Ege Yayınları, İstanbul.
- Baykal, B. S. (1992). Peçevi İbrahim Efendi Peçevi Tarihi I. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Baykara, R. (2004). "Osmanlı Devleti'nde İlk Tütün İçme Yasağı ve İktisadi Sebebi". (Editör: F. Tıǧlı). *Ehlikeyfin Kitabı*. İstanbul: Kitabevi, 301-304.
- Bayraktar, N. (1990). "Tophane İşi Eserler". *Türkiyemiz*, 62, 16-25.
- Bekic, L. (2010). "A Brief Introduction to Clay Pipe Finds in Croatia With Special Attention to Local Pipes Found at Fort Canjevo in The Kalnik Hills". *Journal of the Academie Internationale de la Pipe*, V.3, 1-7.
- Bikic, V. (2012). "Tobacco pipes from the Belgrade Fortress: context and Chronology. (Editör: Dennis Gallagher and Peter Davey)", *Journal Of The Academie Internationale De La Pipe*, V.5, 1-8.
- Bilecik, F. (2003). "Tütün Kâğıdı". (Editör: E. G. Naskali), *Tütünün Kitabı*. İstanbul: Kitabevi, 599-603.
- Bitlis İl Yıllığı, Ankara, 1967, 85.
- Bluhm, D. (2001). *Tütün ve Kültür*. (Çev. Zehra Aksu Yılmaz). Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Boran A., Kulaz M. (2000). Eski Van Hüsrev Paşa Külliyesi Kazısında Çıkan Seramik Buluntular. III. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Araştırmaları Sempozyumu. Bildirileri, 24-27 Nisan Van: Van Yüzüncü Yıl Yayınları, 31-35.
- Cantay, G. (2005). Edirne Yeni Sarayı Kazısı Lüle Buluntuları. VIII. Ortaçağ Ve Türk Dönemi Kazıları Ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu. 26-28 Nisan 2004, Sakarya), Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, 7, 1, 108-120.
- Cengiz, A. (2011). Edirne Yeni Saray Kazılarında Ele Geçen Lüle Buluntuları. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ceylan, İ. C. (1995). Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Corti, E. C. (1946). *Tütün Keyfi*. (Çeviren: Cemal Çağlar). İstanbul. Tekel Tütün Enstitüsü Yayınları: 4.
- Costea, I. (2013). "Pipe De Lut Cu Inscriptu Şi Marci Dın Colectia I.C.E.M. Tulcea". *Peuce*, S.N. XI, 255-290.
- Costea, I., Stanica A., Ignat A. (2007). "Pipe De Lut Descoperite La Babadag". *Peuce*, S.N.V, 335-362.
- Darkot, B. (1979). "Bitlis" mad. *İslam Ansiklopedisi*, II, İstanbul.
- Deniz, B. (1997). Aksaray Melik Mahmud Gazi Hangâhı Kazısı. Uluslararası IV. Türk Kültürü KONGRESİ Bildirileri. Ankara: 205-216.
- _____ (1998). Aksaray-Melik Mahmud Gazi Hangâhı (Darphane) Kazısı. XXIV. Kazı Sonuçları Toplantısı. 2, 25-29 Mayıs, Tarsus, 593-609.
- Ersoy, B., Beliaeva, S. (1999). Özi Kalesi (Ukranyiv-Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları. Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri. Atatürk Kültür Merkezi, 1, Ankara, 263-268.
- Evely, D. (1988). "Clay Tobacco Pipes From The University of Crete Medical Faculty". *The Annual of The British School at Athens*, No: 83, Great Britain, 135-142.
- Evren B. (1999). *Osmanlı Esnafı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- _____ (1996). *Eski İstanbul'da Kahvehaneler*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Fındık, E. F. (2016). "Ay Işığında Tütün Seronomisi – Osmanlı Kırsalında Tütün Kullanımın Kanıtları: Aziz Nikolaos Kilisesi Kazıları Lüle ve Nargile Buluntuları". *Cedrus IV*, 373-392.
- Geleneksel Kültürüyle Bitlis (2018). Bitlis İl Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Bitlis.
- Goodman J. (1993). *Tobacco in History: Cultures of Dependence*. New York.
- Gökpinar, İ. A. (2011). "Enfiye: Eski Avrupa'nın Bir İtiyadı". (Editör: Fatih Tıǧlı). *Ehlikeyfin Kitabı* (2. Baskı). İstanbul: Kitabevi, 337-339.

- Göktaş, U. (1994). "Lülecilik". Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 5, 230-231. İstanbul: Ana Baskı A.Ş.
- Gusar, K. 1969. "Sediste staba granicarskog puka". (Editör: R.Prica), Sremska Mitrovica, 93-117.
- Hayes J.W. (1980) "Turkish clay pipes: a provisional typology, The archaeology of the clay tobacco pipe", IV, Europe Oxford: BAR IS, Vol. 92, 98-104.
- Humphery J. (1990). The Turkish Clay Smoking Pipes Of Mytiline. Society for Clay Pipe Research. Nesletter 26, 2-9.
- Ilčeva, V. (1975), Glineni luli ot Veliko Tărnovo, Godišnik na muzeite ot Severna Bălgarija 1, Varna, 179-199.
- Iorguş, R. C., Radu L., Ionescu M. (2013). "Pipe Ceramice Descoperite La Mangalia". Peuce, S.N. XI, 239-254
- İnanan, F., Şahin, D. (2017). "Arkeopark- Osmanlı Lüleleri Osmanlı'da Tütün Keyfi". Uludağ Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.18, 32-54.
- Karpuz, H. (1994). 1993 Yılı Konya Dokuzun Hanı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları. XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı. 2, 30 Mayıs- 3 Haziran, Ankara, 377-395.
- Kınık, D. (1997). "Bitlis" mad. Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi I. İstanbul, 250-251.
- Kırımlı, Y. (2003). "Rol, Statü ve Sigara Kullanma Alışkanlığı". (Editör: E.G. Naskali). Tütün Kitabı. İstanbul: Kitabevi, 536-554.
- Kocabaş, H. (1963). "Tophane Lüleçiliği". Türk Etnografya Dergisi, 5, 12-13.
- Kuşoğlu, M. Z. (1989). "Dünkü Sanatlarımızdan Lülecilik". İlgı, 56, 32-34.
- _____ (1991). "Bir Zamanlar Çubuk Vardı". İlgı, 66, 32-35.
- _____ (2014). Türk Sanatında GÜMÜŞ. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi.
- Lighfoot, C. (2000). Amorium: The History and Archaeology of an Ancient City in The Turkish Periods. Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara.
- Lucic, B. (2012). "Clay pipes from Sirmium." Journal of the Academie Internationale de la Pipe, V.5,9-15.
- Matrakçı Nasuh (1976). Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn. (Neşr. Hüseyin G. Yurdaydın), Ankara.
- Meriç, R. (1987). Alaşehir Kazısı. XI. Kazı Sonuçları Toplantısı. 2, 6-10 Nisan Ankara, 243-252.
- Mülayim, S. (1984). "Plastik Sanatlarda Anlatım Biçimleri ve Üslup". Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi, C. III, 97-114.
- Omura, S. (1990). 1987 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazısı. 10. Kazı Sonuçları Toplantısı. 1, 23-27 Mayıs, Ankara, 353-368.
- Ökse, A.T. (1999). Önyasa Arkeolojisi Seramik Terimleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ökse, A.T. (2012). Önyasa Arkeolojisinde Çanak ve Çömlek, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Pekak, M. S. (1999). Niğde Andaval (Aktaş)'daki Konstantin Helena Kilisesi 1997 Çalışmaları. 20. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2, Ankara: 505-524.
- Pektaş, K. (2006). 2004-2005 Bitlis Kalesi Kazısı 28. Kazı Toplantısı Sonuçları, I, Kültür ve Turizm Bakanlığı Basımevi, Ankara, 501-518.
- Robinson, R. (1983). "Clay Tobacco Pipes from the Kerameikos". Mitteilüngen des Deutschen Archaeologischen Instituts Athenische Abteilung 98, 265-285.
- _____ (1985). "Tobacco Pipes Corinth and Athenian Agora". Hesperia 54, 149-203.

- Saidel, B. A. (2008). "Smoking Out Ottoman Sites In Northern Sinai, Egypt: The Use Of Clay Tobacco Pipes For Identifying The Nature Of Settlements 453 In The Ottoman Period", *Palestine Exploration Quarterly*, 140, I, 55-69.
- Sakaoglu, N. (2011). "XVII. Yüzyılda Tütün Haram, İçenler İdamlık ve Cehennemlikti" . (Editör: Fatih Tıgılı). *Ehlikeyfin Kitabı* (2. Baskı). İstanbul: Kitabevi, 285- 300.
- Schmidt, Peer (2003). *Yeni Çağ Avrupa'sında Tütün Ticareti ve Tütün Tüketimi*. (Editör: E.G. Naskali). Tütün Kitabı. İstanbul: Kitabevi, 485-517.
- Sevin, V., Sevin A. N., Kalsen H. (2011). *Harput-Kale Mahallesinde Osmanlı Yaşamı*. Ege Yayınları.
- Shapiro, A. (2016). "Ottoman Clay Tobacco Pipes and Nargile Heads from the Flour Mills in the Rıdwan Gardens, 'Akko". *Atigot* 87, 97-102.
- Shaw, T (1960). "Early Smoking Pipes: In Africa, Europe and America". *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 90, 1960, 272-305.
- Simpson, St. J. (1993). "Turkish Clay Pipes". *A Review. SCPR*, 39, 17-23.
- _____ (2002) "Ottoman Pipes from Zir'in (Tell Jezreel)". *Levant*, Vol.34.
- Stanaeva, M. (1972) "La Collection de pipes du Varna". *Bulletin Du Musee National de Varna*, Tome, VII (XXIII), 81-99.
- Stoyanova, R.- Vitov, O.- Marinova, I. (2008) *Study Of The Composition Of A Stone Tobacco Pipe From The Archaeological Reserve 'Pautalia- Velbuzhd-Kyustendil', Bulgaria. Geoarchaeology and Archaeomineralogy Proceedings of the International Conference, 29-30 October, Sofia, Publishing House: "St. Ivan Rilski", Sofia, 141-146.*
- Süngü, E. (2014). *Understanding Different Interactions Of Coffe, Tobacco And Opium Culture İn The Lands Of Ottoman Empire İn The Light Of The Pipes Obtained In Excavations. (Yüksek Lisans Tezi)*. Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şen, M. (2003). "Tütünle İlgili Kelimeler Üzerine". (Editör: E.G. Naskali). *Tütün Kitabı*. İstanbul: Kitabevi, 203- 220.
- Şerefhan (1990). *Şerefname*. (Çev. M. Emin Bozarslan), Bitlis, 1597, İstanbul.
- Tanrıveren, F. M. (2015). *Konya ve Çevresindeki Müzelerde Bulunan Osmanlı Dönemi Kültürüne Ait Etnografik Objeler. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.*
- Taşçı, H. (1996). "Topkapı Sarayı'ndaki "Tophane Lüleçiliği" Eserleri". *Antik ve Dekor*, 34, 148-150.
- Taxel, I. (2008) "An Uncommon Type Of Smoking Implement From Otoman Paletsine." *Paletsine Exploration Quarterly*, 140, I, 39-49.
- Tıgılı, Fatih (2004). *Ehlikeyfin Kitabı*. İstanbul: Kitabevi.
- Tuğlacı, P. (1985). *Osmanlı Şehirleri*. Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Tuncel, M. (2007). *Kuruluşundan Günümüze Kadar Bitlis Şehri*. II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, Van Valiliği, 80.
- Türkiye'de Tütün (1971). İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.
- Türkmen, N. (2007). *Beyan-ı Menazil-i Seferi İrakeyn'de Bitlis*. II. Van Gölü Havzası Sempozyumu, Van Valiliği, 207.
- Tütün Maddesi (1992), *Temel Britannica*. 18, 151-152, İstanbul: Ana Yayıncılık.
- Uluçam, A. (2002). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi II- Bitlis*. T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 12-16.
- Uluçam, A., Kavaklı, E. (1999). *Eski Van Hüsrev Paşa Kazısı 1997*. 20. Kazı Sonuçları Toplantısı. 2, Ankara: 613-630.
- Uysal, A. O. (2007). *Demirköy Fatih Dökümhanesi Kazısı Seramik Buluntuları*. Akdeniz Çevresindeki Arkeolojik Kazılarda Ele Geçen Geç Antik ve Ortaçağ Seramiği ve Mimari Seramiği, Çanak, BYZAS 7. 1- 3 Haziran 2005, Çanakkale, 545-558.

- Üçer, M. (2011). "Folklorumuzda Tütün ve Sivas'ta Tütün Etnografyası". (Editör: Fatih Tıgılı). Ehlikeyfin Kitabı (2. Baskı). İstanbul: Kitabevi, 319- 333
- Ünal, M. (2003). "Tütünün Dört Yüz Yılı". (Editör: E.G. Naskali). Tütün Kitabı. İstanbul: Kitabevi, 17- 33.
- Ünver, A. S. (1963). Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler. Türk Etnografya Dergisi, Ankara, 39-84.
- Vanzan, Anna (2003). "Türk Gibi Tütün İçmek". (Çeviren: Ali Şükrü Çoruk). (Editör: E.G. Naskali). Tütün Kitabı. İstanbul: Kitabevi, 431-445.
- Verrochio, V. (2009). "Le pipe dall'ex di San Domenico a L'Aquila. Materiali per una tipologia". Archeologia Postmedievale, 13, 243- 263.
- Vincenz de, A. (2011). "Ottoman Clay Tobacco Pipes From Ramla". Atigot 67, 43-53.
- Wood, J. (1998) "Pipes from Malta: A Short Account of the Tobacco Pipes found in Dockyard Creek, Birgu". The International Journal of Nautical Archaeology 21.4: 313-330.
- _____ (1990). "Pipes From The Island Of Kastelloriso". Society for Clay Pipe Research. Nesletter 25, 8-9.
- Yalçın, A. R. (1941). "Tütün Lüleleri". Halk Bilgisi Haberleri Mecmuası, 10 (117), 194-199.
- Yapıştıran, C. (2013). 19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İstanbul.
- Yardımcı, İ. (1993). Anadolu'da Başlangıcından Günümüze Seramik Metal Teknik ve Biçim Etkileşimleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir.
- Yener, A. (2005). "Tütün Lüleleri ve Antalya-Kaleiçi'nde Bulunan Örnekler". Arkeoloji ve Sanat, Sayı:119, 94-113.
- Yılmaz, A. (2010). Bitlis Kazısı'nda Ortaya Çıkarılan (2004-2008) Tütün Lüleleri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Yılmaz, F. (2003). "Tütün Üzerine Düşünceler: Batıda ve Bizde." (Editör: E.G. Naskali). Tütün Kitabı. İstanbul: Kitabevi, 3-16.
- Yılmaz, Fehmi (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tütün: Sosyal, Siyasi ve Ekonomik Tahlili (1600- 1883). (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.